

УДК 94:316.347:37(477.4)“17/18”

А.Г.Філінюк

Етнонаціональні зміни у системі освіти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

У статті на основі вивчення архівних та опублікованих джерел і аналізу наукової літератури розкрито основні етнонаціональні аспекти функціонування й розвитку шкільництва в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Зокрема, підкреслено, що з приєднанням до Росії в 1793–1795 рр. Правобережжя загалом і його освітня сфера зокрема стали переважно зумовлюватися російським чинником. Внаслідок цього характерна для регіону розгалужена мережа шкіл була фактично зруйнована. Лише на межі XVIII–XIX ст. стали відкривати духовні семінарії і парафіяльні школи Православної церкви, котра була перетворена в державну структуру імперії. Наголошено, що на терени Правобережної України почали цілеспрямовано заселятися росіяни. За темпами зростання їх чисельності вони переважали всі інші національні меншими, а оскільки зосередили в своїх руках основні важелі влади, управління та власності, від самодержавства, чиновницького апарату, військових і православного духовенства повною мірою залежали галузь освіти, її зміст і алгоритми розвитку.

Зауважено, що на перших порах через прихильність царизму до польської верхівки, особливо за часів Павла I та Олександра I, в Правобережжя був спрямований значний потік польських переселенців, котрі розселилися в містах, містечках і селах, відкриваючи там не тільки костьоли і кляштори, а й низку навчальних закладів. Цьому значною мірою сприяла активність А. Чарторийського, Т. Чацького, багатьох інших польських діячів. Враховуючи, що безперешкодний доступ поляків до освіти значно переважав можливості корінних мешканців, це стало приводом стверджувати про її колонізацію та ополячення. Акцентовано, що період дослідження вирізнявся динамічним заселенням Правобережжя євреями. За чисельністю і часткою у складі населення вони перетворилися в найбільшу меншину регіону, витіснивши на третє місце поляків. Це об'єктивно супроводжувалося появою широкої мережі єврейських шкіл. Це ж саме стосувалося іноземних колоністів, які переселялися на пільгових умовах у Правобережну Україну, маючи можливість розвивати свою національну освіту.

Обґрунтовано, що поступовий розвиток початкової, а з початку 30-х рр. XIX ст. і середньої освіти не був результатом культуртрегерської місії самодержавства, а спричинявся суспільними потребами, які воно було змушене враховувати. Зроблено висновок про те, що у першій половині XIX ст. істотного прориву в піднесенні шкільництва та освіти регіону не відбулося, оскільки в цьому не були зацікавлені як представники метрополії,

так і кріпосники із числа росіян, поляків, інших національних меншин. Відтак, освітні показники у Правобережжі виявились найнижчими в Наддніпрянській Україні. Частка учнів була вдовічі меншою від середньоукраїнської і найменшою у Наддніпряниці.

Ключові слова: *Правобережна Україна, корінні мешканці, національні меншини, етнонаціональний чинник, освіта, мережа, навчальні заклади, полонізація, русифікація.*

Сучасний етап розвитку України дедалі більше формує усвідомлення суспільства, що вихід із кризи, проведення реформ, входження нашої держави у європейське співтовариство не можливі без реалізації відповідної освітньої політики держави та істотних змін у сфері освіти. Адже освіта і наука слугують потужними чинниками творення та зміцнення людського капіталу [63, с. 3]. Лише завдяки цим факторам було можливе розв'язання завдань, котрі ставили держави, до складу яких входили тривалий час українські землі. І польська, і російська, і австрійська, і радянська влада прагнула не допустити зростання національної свідомості не лише українців, а й поляків та інших національних меншин. Чинила різні перепони в розвитку освіти: закривала школи, звільняла, репресувала неугодних тощо. Актуальність дослідження проблеми зумовлюється тим, що в сучасних умовах розбудови освіти необхідно вивчати та враховувати досвід минулого. Вивчення та осмислення історії освіти України загалом і її окремих регіонів, зокрема її Правобережної частини, активне засвоєння власного досвіду, опора на національне коріння, перевірені часом досягнення та успіхи у цій сфері покликані послужити своєрідним фундаментом для подальшого розвитку всього суспільства.

Етнонаціональні зміни в освітній сфері регіону з позицій інкорпорації до складу Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. не були спеціальним об'єктом дослідження вітчизняних учених. Вони здебільшого відображені побічно або фрагментарно. Тому ми робимо спробу заповнити цю прогалину в історії України окресленого періоду.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб дослідити як етнонаціональний чинник впливав на шкільництво у Правобережній Україні в умовах інституційних трансформацій і поглинення її в російський імперський суспільний організм.

Передусім, наголосимо, що в українській історіографії створено низку наукових праць, в яких розкрито чимало аспектів стану освітньої галузі в регіоні з часу його приєднання до Російської імперії до середини XIX ст. Одним із перших істориків до цієї теми звернувся В. Антонович, обгрунтувавши тезу про те, що він зумовлювався суспільними потребами і що на зміни в ній істотний вплив справляли російсько-польсько-українські суперечності, а провідною її особливістю була залежність від перетворень у духовно-релігійній сфері [26]. Доволі критичні оцінки про урядову освітню політику в Україні та ліквідацію народних шкіл висловили в своїх дослідженнях О.Лазаревський

[53], О.Левицький [55] та А.Лотоцький [56], вказавши що це на довго гальмувало її розвиток Свій історико-статистичний нарис про розвиток народної школи в Південно-Західному краї присвятив М.Мукалов [58].

Розуміння органічного взаємозв'язку між міжконфесійними і міжнаціональними взаєминами та перетвореннями в освіті поглибив М.Грушевський [40-41]. М.Драгоманов наголосив на тенденції з русифікації освіти і витісненні з школи української мови [42, с. 461-462]. Свій принциповий погляд на українську освіту першої половини ХІХ ст. висловив І.Огієнко, підкресливши про її функціонування не як частини чи периферії російської, а як повноцінної складової національної культури титульного етносу й водночас засудив політику російського самодержавства, спрямовану на її руйнування [60, с. 168-170; 61]. Ю.Сіцінський на прикладі м.Кам'яця-Подільського зробив спробу показати зміни в мережі навчальних закладів, пов'язавши їх із переходом уніатів у Православ'я [74]. Окремі аспекти становлення народних шкіл у Правобережжі охарактеризував М.Барсов [28]. На долі старої вищої освіти на початку ХІХ ст. зупинився Х.Тітов [81].

Серед польських авторів помітним дослідником освітніх процесів у Правобережжі в першій половині ХІХ ст. був Ю.Лукашевич, у четвертому томі монографії “*Historia szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*” якого вміщені відомості про навчальні заклади на Волині. Одним із перших історії Кременецької гімназії “*O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*” присвятив монографію А.Осінський. Цілісним дослідженням з історії Кременецької гімназії є монографія М.Ролле “*Ateny Wołyńskie*”. Низку розвідок про історію навчальних закладів при чернечих орденах Волині залишив Я.Гіжицький. Першим рокам існування Кременецької гімназії присвятив статтю Л.Дебиський. Широку картину жертвовності волинської спільноти на справи освіти упродовж 1795–1832 рр. відтворив Я.Добржанський. Освітньо-виховні традиції на Волині висвітлили в своїх мемуарах А.Анджейвський, В.Борейко, К.Мицовський, Ю.Джевецький та інші. Зокрема, трактуючи гімназію як польський навчальний заклад, польські науковці польські науковці наголошували на новаціях в організації навчального процесу, спрямованих на її майбутню трансформацію в університет.

Проте вивчення шкільництва Наддніпрянської України в період її перебування у складі Російської імперії поставив на широку наукову основу С.Сірополко, звернувши увагу на його залежності від становища різних конфесій [75, с. 110-111]. Занепад освіти у регіоні в умовах російської окупації через політичну площину спробували показати Л.Білецький і Д.Дорошенко [30, с. 521-522]. В.Біднов у розлогії статті про школи й освіту в Україні [29, с. 40-71] дав коротку характеристику становища шкільництва та змін у системі освіти в Правобережній Україні перед її анексією Російською імперією й назвав недолею школи період перебування регіону в складі Росії.

Специфіка еволюції історіографічного процесу за радянської доби наклала відповідний відбиток й на дослідження історії Правобережжя. Щоправда, зміни

в методологічних підходах і постановці дослідницьких проблем відбувалися поступово. Через це до початку 30-х рр. ХХ ст. українська історіографія, з незначними відхиленнями від усталених інтерпретаційних моделей, в основному розвивалася у руслі попередньої історіографічної традиції. Однак поступове підпорядкування досліджень ідеологічним викликам (з деяким послабленням тиску в 50–60-х рр.) призвело в наступні десятиліття до перегляду поглядів і уявлень про українську історію. Домінуючими стали схематизм і лінійність при вивченні національних відносин, часто ігнорувався вплив економічних, соціальних і політичних факторів, загальних цивілізаційних процесів. Перерваний через суб'єктивні і об'єктивні фактори на тривалий час процес наукового вивчення соціально-економічного блоку набув потужного імпульсу в 60-х рр. В цей час історія освіти та шкільництва Правобережної України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. стала важливою складовою наукового доробку вітчизняних дослідників, зокрема О.Удода [82–86], В.Шандри [94], де побіжно зазначався етнонаціональний контекст.

Новим етапом, позначеним найвищою результативністю з вивчення проблеми, стали роки незалежності України, коли відбулись кардинальні зміни в методологічному полі національної історіографії. Ключ для осмислення перетворень в освіті Подільського регіону у складі Російської імперії дає багатотомна “Історія української культури” [48, с. 789–860]. У виданні акцентовано, що шкільництво в Україні, зокрема у Правобережжі, зазнало руйнівного впливу від поневолення і гноблення, внаслідок чого з мало не суцільної освіченості в попередню епоху вони перетворилися на закуток темряви для українців, приречених на мінімум знань, який допомагав владі безперешкодно привласнювати результати їх праці, маніпулювати їхньою свідомістю й пригнічувати їхню здатність до опору. Підкреслено, що саме українське “суспільство поставило на порядок денний питання піднесення освіти, народного шкільництва” і переконливо засвідчено станово-кріпосницьку та імперську спрямованість змін і перетворень в галузі освіти. Найбільшу увагу до себе привертає сьомий розділ, який присвячено розкриттю розвитку шкільної справи в українських землях через призму антинародності та дискримінаційного характеру освітньої політики, децентралізації і наступної централізації держави. Парафіяльні училища організовувалися на місцеві кошти, щоб давати дітям “землеробського та інших станів” виховання з його ідеєю вірнопідданства й навички читання, письма та лічби. Цим переконливо засвідчено як станово-кріпосницьку, так і загальну імперську спрямованість змін і перетворень в галузі освіти правобережжя України [48, с. 791–798].

З методологічної точки зору неабияку цінність представляє монографія “Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область” (2010 р.) [39], червоною ниткою в якій є теза про те, що шкільництво не можна пояснювати лише математичними критеріями. Особливе наукове зацікавлення в ній викликає третій розділ, де охарактеризовано становлення і тенденції розвитку шкільництва краю, виділено

періоди та їх об'єктивну зумовленість і вплив політичного режиму на трансформації в мережі, змісті й спрямованості освітнього процесу.

Із сучасних дослідників під впливом потужної тенденції світоглядних змін для вивчення цієї теми найбільше зробили Л.Баженов [27], Ю.Блажевич [31], І.Близнюк [32], І.Боголобова [33], А.Боднар [34-37], М.Євтух [45], Е.Зваричук [46-47], О.Качковський [49], С.Коляденко [50], Т.Кузнець [52], А.Лопухівська [54], В.Павлюк [64], В.Перерва [65-66], Н.Побірченко [67], Ю.Полішук [68], В.Прокопчук [70], Н.Сейко [72-73], П.Слободянюк [76], В.Смолінський [77-78], Г.Степаненко [79], С.Таскін [80], О.Удод [82-86], А.Філінюк [88-89, 91], Ю.Хитровська [92], Б.Хіхлач [93], М.Ярмаченко [71, 95], І.Ярмошик [96] та інші. У їх працях акцентовано увагу на виникненні, головних етапах розвитку, фінансовому становищі та кадровому забезпеченні середніх навчальних закладів Правобережної України через призму освітньої політики царизму. Вони нагромадили значний фактичний матеріал, однак проблема етнонаціональних змін й впливу етнонаціонального чинника на розвиток освіти у регіоні поки що не знайшла комплексного вивчення і всебічного осмислення.

Звернемо увагу на те, що самодержавство розглядало українську церкву і школу як очевидну загрозу російському пануванню. Саме тому з приєднанням Правобережжя до Росії в 1793–1795 рр. царизм спочатку зруйнував розгалужену мережу навчальних закладів і лише з початку XIX ст. почав дозволяти їх створення та функціонування виключно в інтересах імперії.

Між тим, царизм усвідомлював, що інкорпорація регіону була неможливою без розв'язання демографічного питання через закорінення в його етнічну структуру, де корінні мешканці – українські селяни та міщани склали абсолютну більшість. Тому уряд з самого початку прагнув змінити ситуацію в соціально-демографічній та етнонаціональній сферах на свою користь заходами і переварюванням суспільства як чужорідного соціального тіла і переслідування її етнографічних відмінностей [38, с. 9]. Закріпачення селян і пов'язані з цим тенденції спричинили еволюцію в демографічній та етносоціальній структурі. Вона зумовлювалась як природними процесами, рекрутськими наборами, котрі вимивали сотні тисяч чоловіків, стихійними та організованими міграціями в інші регіони імперії, масовими втечами, освоєнням Правобережжя українцями з Галичини і потоками переселенців – росіян, євреїв, поляків, інших іноземних колоністів, на які спрямовувалися кошти екстраординарної суми [5, арк. 334].

Найвищими темпами збільшувалася кількість вихідців із російських губерній, хоча й далі їх частка залишалась незначною: зростає із 4 тис. у 1794 р. до 33 тис. осіб у 1858 р. [87, с. 82, 145] або з 0,1 до 0,6% [68, с. 44]. Як наслідок українське середовище наповнювалось численними російськими військами, великою кількістю різних категорій “служиво-ратних людей”, дворян, старовірів, православного духовенства та купців, які виступали опорою імперської влади та політики й інструментом етнографічних змін, скорочення соціального простору українців, одержавлення церкви і русифікації освіти.

Інший міграційний потік був викликаний включенням регіону до смуги осілости євреїв, кількість і питома вага яких динамічно зростала і які в етнічній палітрі Правобережжя протягом першої половини XIX ст., витіснивши поляків, вийшли на друге місце й закріпивши його за собою на десятиліття. Якщо у 1795 р. їх доля складала 3,6%, то в 1834 р. – 10,9%. Євреї спорадично розселялися в усьому Правобережжі, але мешкали переважно в містах і містечках й займалися в основному дрібною торгівлею і промислами [90, с. 507]. Відтак, збільшення чисельності та частки росіян, євреїв, поляків, представників інших етносів посилювало тенденцію до ще більших змін у етнічній структурі. Відтак, в етнопонаціональному сенсі регіон ставав дедалі більш строкатим. В ньому одночасно відбувалися нейтралізація польського централізму, українського сепаратизму і рух від панства (польського та католицького) до хлопства (російського і православного), який спостерігався в суспільстві [43, с. 244]. До того ж, розвиток Правобережної України відбувався під впливом насильницької русифікації при збереженні і навіть посиленні польського чинника. Демографічний і етносоціальний фактори ускладнювали асиміляцію українського етносу. Русифікація стримувалася поляками, а полонізація – росіянами [90, с. 501]. Це був тип соціокультурного освоєння з високою питомою вагою міграційних процесів і яскравим поліетнічним забарвленням.

Важливо і те, що кінець XVIII – перша половина XIX ст. вирізнялися істотним сповільненням темпів зростання населення Правобережжя та одночасним скороченням у його складі частки українців. Якщо в 1795 р. вона перевищувала 87,9%, а в 1858 – вже складала 79,0% [90, с. 709]. Щорічний приріст мешканців у 1795–1816 рр. становив 0,09%, а за 20 років – 0,63% [89, с. 324]. Найбільше зростання відбулось у Київській (17,8%), а найменше – в Подільській (3,4%) губерніях. В 1795 р. нараховувалося 1737609 жителів, у 1811 – 1762196, в 1815 р. – 1957045 осіб чол. статі [37, с. 23–25]. Частка селян у складі його населення зменшилась із 84,8% у 1795 до 80,9% в 1815 рр.

У регіоні поряд з українцями уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади, які мали доволі сприятливі умови для свого функціонування і, як правило, були заможнішими від корінних мешканців. Незалежно від чисельності та географічного проживання, деякі з цих громад вели особливий спосіб життя – з власними законами, школами, звичаями та культурою, яка помітно відрізнялася і була цілком чужою сусідам – українцям у селах чи містах [57, с. 318]. Це закономірно спричиняло співіснування та змагання різноманітних культур, які контролювати було надто важко. Між тим, етнічний плюралізм дедалі більше узгоджувався зі стратегією зростання та посилення російськомовного політичного та освітньо-культурного середовища. Більш дієвими у забезпеченні самоусвідомлення мешканців регіону в приналежності до Російської держави були церква та освіта. Тому зазнали істотних трансформацій як суспільно-політична сфера, так і церковне життя і шкільництво.

Найбільший знавець української освітньої сфери С.Сірополко вказував, що в Правобережжі самодержавство застало численні братські, шестикласні

василіанські школи, єзуїтські, шестикласні із семирічним курсом навчання, василіанські підокружні трикласні із дворічним курсом навчання, двох типів парафіяльні римо-католицькі, уніатські і православні – вищі в містах і містечках і нижчі у селах, які давали освіту народним масам. Крім того, дітей заможних родин нерідко навчали домашні учителі, а сини найзапопадливіших із них здобували освіту за кордоном. З приєднанням до Росії освітня справа краю розділила долю Лівобережної України [75, с. 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113], яку В.Біднов влучно назвав долею [29, с. 63], тобто тяжкою, нещасливою долею з майже повним її знищенням. Залишені школи перейшли у відання Віленського навчального округу й під управління новостворених установ громадського піклування [75, с. 208].

Утверджуючи провідні позиції російського Православ'я з нерівноправною поліконфесійністю, царизм рішуче обмежував діяльність уніатів. Таке ставлення нічим не відрізнялося від єзуїтів, які, за висловом В.Антоновича, вважали обряди уніатської церкви посміховищем, а її вчення – гіршим від “віри турецької, єврейської і лютеранської...” [26, с. 340]. Супроводжувалось це ліквідацією уніатських парафій і монастирів, передусім без навчальних закладів. Перехід їх майна до держави та Православної церкви безповоротно руйнував соціальне та культурне життя українців [76, с. 82]. Водночас, у духовно-релігійній і освітньо-виховній сферах крок за кроком утверджувалися православні засади. Говорячи словами Е.Томпсон, заради розбудови своєї абстрактної утопічної батьківщини росіяни знищували конкретну батьківщину українців [97]. Відтак, у горнилі релігійної політики царизму переплавлялися не тільки уніати на православних, а й знищувалися майже всі школи. Інституційні зміни в освіті регіону відбулись у 1793–1803 рр.

На перших порах царизм залишив “повну гегемонію в обсягу культурно-освітнього життя, головню в царині шкільництва” за польською пануючою верствою. Відтак, “за яких два десятки років під зверхньою владою російського царя польська культура й просвіта зробили на Правобережній Україні більший поступ, ніж за ціле попереднє століття панування тут польської влади” [44, с. 269], а з початку XIX ст., особливо із 30-х рр., – став здійснювати курс на посилення державного контролю, русифікацію та уніфікацію. Відкриття шкіл відбувалося вже за імперськими вимогами Статуту народних училищ від 1786 р. 31 жовтня 1798 р. був підписаний указ Синоду “Про порядок навчання в духовних академіях і семінаріях” [22, с. 426-428]. Майже відразу на Правобережну Україну було перенесено чинність норм “Статуту народних училищ” від 1786 р., а незабаром – низки нових державних актів, зокрема про “Про утримання духовних училищ при архієрейських домах” [20, с. 821-823], “Про пересилку з усіх єпархій відомостей, в якому стані знаходяться приміщення духовних училищ” [21, с. 61], “Про посади комісії училищ” [23, с. 248-249], “Про порядок викладання в духовних училищах” [24, с. 501-504], а також “Статуту гімназій та училищ...” від 1828 р. З їх допомогою формувалася нова інфраструктура освіти з імперськими підходами.

І росіяни, і поляки вирізнялися відчуттям переваги над українцями. Підлеглість, підкорення, покірність і смиренність вони розглядали в якості найкращої для українців моделі поведінки, органічно підкріпленої Православною церквою. Нажаль, у Правобережжі дуже обмеженим було коло української національної еліти, зорієнтованої на захист та активне прилучення корінних мешканців до рідної освіти і культури. Представники влади докладали зусиль, щоб витіснити таку частину українців московським елементом, іноземцями або зросійщеними малоросами [88, с. 71]. На це спрямовувався весь навчальний процес. Зокрема, в навчальні плани приходських училищ ввели такі предмети, як: закон божий і мораль, читання, письмо, перші дії арифметики, а також читання деяких розділів з книги “О должностях человека и гражданина”, яка з 1786 р. застосовувалась як офіційний посібник, розрахований на виховання відчуття відданості самодержавству.

На відміну від шкіл, котрі функціонували при уніатських парафіях і які були вщент зруйновані під час переходу уніатів в Православ'я, більшість навчальних закладів при римо-католицьких костьолах була збережена. Лише в Подільській губернії у 1795 р. налічувалось 80 таких парафіяльних шкіл [47, с. 15]. Цьому передусім сприяло збереження в регіоні за польською мовою попереднього статусу й те, що кооптація в стану систему не лише істотно посилила позиції польських магнатів і шляхти в регіоні та імперії загалом, а й можливості всього польського етносу. Якщо Міністерство освіти, назване лицемірно народним, здійснювало, як і всі інші відомства, класові інтереси кріпосників-поміщиків та їх оплоту – самодержавного уряду, то попечитель Віленського учбового округу А.Чарторийський (після нього – граф Ф.Плятер), до складу якого входили губернії регіону, і візитатор освіти Т.Чацький в першу чергу відстоювали інтереси освіти поляків і католиків. Останній чиновник через дворянські зібрання та за їх підтримки небезуспішно домагався згоди уряду на відкриття в Правобережжі гімназій та училищ. Дворяни, в свою чергу, обіцяли виділяти для навчальних закладів земельні ділянки, а кошти на спорудження шкіл брали з селян [3, арк. 2-3, 24]. Відтак зусиллями польських просвітителів Г.Колонтая і Т.Чацького в 1805 р. відкрили гімназію у Кременці, котру в 1819 р. перетворили на Волинський лицей [75, с. 253], а у Правобережній Україні створили мережу загальноосвітніх шкіл [6, арк. 90; 7, арк. 11; 8, арк. 348]. Так, якщо в 1803 р. в Подільській губернії було відкрито 4 народних училища, то у 1804 р. їх вже було 21, в 1825 – 44, у 1830 – 47, в 1869 р. – 51 [59, с. 161; 9, арк. 7]. Більшість із них були польськими, а національні відчуття розвивалися досить вільно [25, с. 290]. У 1825 р. багаті власники землі підняли питання про відкриття польської школи в Балті для дітей різних національностей, але царський уряд не підтримав цю ініціативу. В цей же час у Винницьку гімназію поступило 26 учнів-вихідців із Балти. У середині 20-х рр. XIX ст. в повіті існувало всього 8 церковних шкіл, які налічували від 10 до 29 учнів [80]. Однак вони були ліквідовані після придушення польського повстання 1830–1831 рр. [45; с. 140]. Загалом у Правобережжі було закрито 245 польських середніх і нижчих шкіл [75, с. 328]. Барський

монастир зі знаменитою василіанською школою проіснував до 1837 р. і тоді був приєднаний до Православ'я. Але школа була закрита ще в 1832 р.

З 1800 по 1809 р. посаду директора училищ Подільської, а впродовж 1809–1822 рр. – Київської губернії обіймав Я.Мишковський, дворянин із Могилівської губернії. Саме його зусиллями була змінена освітня ситуація в регіоні. Важливим інструментом у цьому стало забезпечення навчальних закладів російською навчальною літературою [4, арк. 36–38]. Відкриттю повітових і парафіяльних училищ всіляко сприяв Київський митрополит, підтримуючи звернення настоятелів й священників місцевих монастирів та акцентуючи увагу на тому, що це можна робити на базі чоловічих і жіночих монастирів. Іноді вони знаходили порозуміння з міністром народної освіти П.Завадовським [1, арк. 1-2; 2, арк. 5-7]. Але, як правило, питання про виділення земельних ділянок під спорудження училищ затягувалося на роки. Наприклад, визначення місця під Барське училище у Санкт-Петербурзі тривало майже 7 років (1820–1826 рр.) [15, л. 1-52]. Навіть, коли дедалі більше відчувалася суспільна потреба в освічених працівниках, російський уряд всіляко зволікав із дозволами на відкриття навчальних закладів та спорудження їх приміщень [13, 2-4; 14, л. 1-4; 15, л. 51; 16, л. 1-8; 17, л. 29-30; 18, л. 321-322; 19, л. 388-389].

Була встановлена сувора бюрократична залежність нижчих ланок системи народної освіти від вищих: парафіяльні училища підпорядковувались смотрителю повітового училища, повітові училища – директору гімназії, гімназії ж – ректору університету, університет – попечителю учебного округа. Парафіяльні училища з однорічним курсом навчання могли відкриватися в парафіях міст, містечок і сіл. Їх метою виступало, по-перше, підготовка учнів до навчання в повітових училищах, по-друге, релігійне виховання дітей нижчих прошарків населення та вироблення в них навичок читання, письма і лічби. Парафіяльні училища були розраховані на хлопчиків і дівчат й повинні були готувати їх до повітових училищ. Повітові училища призначалися для дітей купців, ремісників, міщан та інших жителів міст, котрі не відносилися до дворянства. Уряд тільки рекомендував поміщикам відкривати школи для кріпосних селян, однак не зобов'язував їх це робити. Оскільки на них гроші не виділялися, вони в першій половині XIX ст. майже не розвивались. З мети впливало і ставлення російської цивільної та церковної влади до навчальних закладів, які функціонували при уніатських і православних парафіях, котрі слугували інтересам знищеної Речі Посполитої та корінних мешканців, а не Російської імперії. Меншою мірою це торкнулося дворянсько-філантропічних виховних закладів. Якщо вже станом на 1812 р. у 47 губернських центрах Росії діяли гімназії [51], то в Вінниці її відкрили тільки у 1814 р., яку в 1832 р. перенесли до Кам'янці-Подільського [10, арк. 7, 23; 75, с. 300-301, 327, 328-329].

Упродовж 1819–1823 рр. в училищне відомство Подільської губернії були передані поєзуйтські приміщення в м. Кам'янці-Подільському [12, л. 2-8]. Збереження елементів становості в освітній системі спричинило зниження загального рівня освіти монастирського духовенства: серед рядової братії

зустрічались малограмотні та неграмотні монахи, навіть серед настоятелів у 50-х рр. XIX ст. значна частина мала домашню освіту. Не дивлячись на активний розвиток мережі духовних навчальних закладів рівень якісної підготовки священників неухильно знижувався у порівнянні з кінцем XVIII ст. Не вселяв оптимізму і освітній рівень рукопокладених священників – більшість із яких не мала закінченої середньої освіти.

Причини безрадісної ситуації приховувались у великих втратах, які несла середня духовна школа: з числа тих, хто поступив у перший клас семінарії закінчувало менше половини, з яких знову ж таки менше 50% поступало на службу в єпархіальне відомство. Таким чином, потужний відтік із духовного стану, при відсутності подібної компенсації, виснажував його. До того ж, активне церковне будівництво в ході колонізації окраїни імперії, якою став регіон, вимагало збільшення численності духовенства. За відсутністю якісного резерву недолік приходилось заміщати, виходячи з того людського матеріалу, який був у наявності. Крім того, враховуючи низький освітній рівень дияконів і те, що з віком значне число дияконів поповнювали ряди ієреїв, можна зробити висновок, що така практика розмивала якість освіти священників. Самим високим освітнім ценз був характерним тільки єпископату. Але і тут простежується тенденція до зниження якості, хоча й незначна. Таким чином, в цілому якість освіти духовенства в умовах ускладнення суспільної ситуації певною мірою погіршилась.

Не дивлячись на реорганізацію духовної школи, вона виявилась не спроможною задовольнити потреби Православної церкви в кадрах священників і церковнослужителів ані в кількісному, ані в якісному відношенні. Головним її недоліком була рання спеціалізація, яка робила дітей духовенства заручниками професії батьків. Зниження престижу духовенства, суперечності між батьками і дітьми з обмеженістю вибору професії викликали відтік учнів і випускників. Середня духовна школа, яка щорічно випускала сотні потенційних священнослужителів, працювала на інтереси кого завгодно, але найменшою мірою вона вирішувала проблеми духовного відомства. Випускники, які виходили з їх стін, знаходили застосування своїм здібностям і отриманим знанням в різних сферах діяльності, що свідчить про якість семінарської освіти. На долю ж церкви залишалось менше половини та ще й не кращої якості. Найбільш здібні і талановиті молоді люди уходили. Священницький стан втрачав кращих представників, не отримуючи при цьому притоку свіжих кадрів, що вело до його виснаження. Природне відомче прагнення запобігти цьому з допомогою різних перешкод і обмежень викликало лише озлоблення та посилювало кризові моменти системи духовної освіти.

Поряд із польськими, не були закриті єврейські школи. Переважно вони функціонували в містах і містечках, де мешкала більша частина міщан і купців із числа євреїв. До прикладу, на початку XIX ст. вони діяли в Кам'янці-Подільському – 1, Балті – 3, Брацлаві – 2, Вербовці – 1, Вінниці – 4, Проскурові – 2, Летичеві – 2, Літині – 1, Могилів-Подільському – 4, Ушиці – 1, Цекинівці – 3

тощо [62, с. 42, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92]. Серед приватних шкіл і училищ переважали єврейські талмуд-тори і хедери, що фінансувалися батьками учнів. Зокрема, з кінця XVIII ст. в Балті існували тільки єврейські школи. У Брацлаві в 1797 р. функціонувала єврейська дерев'яна школа з двома пришколками (11, л. 4). Якщо на рівні шкільної освіти домінувала етнічна сепарація, то у сфері професійної освіти спостерігалася тенденція до змішування учнів різних етнічних груп.

Огляд розвитку освіти Правобережжя у першій половині XIX ст. засвідчує про її безумовний прогрес. Проте це піднесення не торкнулося основної частини його мешканців, яка залишалася безграмотною. З наведених В.Бідновим відомостей про українське шкільництво в 1856 р. [29, с. 64] цілком очевидно, що з трьох українських регіонів, які перебували в складі Російської імперії, за кількістю шкіл усіх типів (361) і учнів (17104) Правобережна Україна посіла останнє місце. Частка останніх тут була вдвічі меншою від середньо-української і помітно відставала від показників у Наддніпрянщині. В найгіршому становищі освітній розвиток перебував у Волинській, а на передостанньому місці – в Подільській губернії. Навіть у 1861 р. в Подільській губернії налічувалось 1241 парафіяльне училище, де навчалось всього 18822 хлопчики і 4281 дівчинка [49, с. 84].

Оскільки ці дані показували ріст серед учнів навчальних закладів представників римо-католицької конфесії у порівнянні з православними і греко-католиками, то в літературі, їх розглядали як свідчення зростання полонізації не лише освітньої сфери, а й всього регіону. З іншого боку, в прагненні забезпечити свій вплив на Правобережжя, польська спільнота всіляко намагалась не допустити будь-яких культурно-політичних змін з боку самодержавства, здатних перешкодити полонізації освіти на території регіону, особливо в місцевостях зі змішаним польсько-українським населенням, де в силу історичних причин поляки переважали в економічному, соціальному та культурному житті.

Отже, освітня сфера Правобережжя XVIII – в першій половині XIX ст. вирізнялася дедалі більшим впливом етнонаціонального чинника. Перетворення в ній сфері пройшли в три основних етапи. Перший з них охоплював 1793–1803 рр., коли шкільництво, як матерія національного буття, фактично було зруйноване в ході суспільно-політичних і конфесійних перетворень, за виключенням більшості польських і не значного числа українських навчальних закладів. Із початку XIX ст. до 30-х рр. в регіоні стала формуватися вже чужа школа в чужорідному часопросторі з помітною перевагою і впливом польської та церковної освіти при одночасній появі дедалі більшої кількості навчальних закладів євреїв та іноземних колоністів. Третій етап розвитку освіти в 30–40-х рр. XIX ст. був позначений зростанням ролі імперських координат і русифікації.

Трансформація освіти в регіоні відбувалася в умовах зустрічних західного (європейського) та східного (євразійського) цивілізаційних потоків. Поляки,

євреї, іноземні колоністи, а з початку 30-х рр. і росіяни виступали не як визискувачі, але й як промоутери розвитку сегменту навчальних закладів. Завдяки розвитку польської освіти, а з початку XIX ст. і освіти євреїв та іноземних колоністів Правобережна Україна продовжувала бути інтегрованою як у польське освітнє середовище, так і загалом європейську цивілізацію. Крім того, розвиток поліетнічної освіти в регіоні у кон'юнктурі російської дійсності слугував механізмом формування спільного культурного досвіду, який не обмежувався етнічними рамками. Національні прагнення українців в умовах підлеглого становища щоразу нагтовхувались на протидію імперської влади, що діяла в інтересах утвердження й зміцнення унітарності і згуртованості Російської держави, віддаючи перевагу розвитку російського шкільництва та зросійщенню існуючих навчальних закладів національних меншин.

Список використаних джерел і літератури

1. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІА України в Києві), ф. 182, оп. 1, спр. 148, 14 арк.
2. ЦДІА України в Києві, ф. 182, оп. 1, спр. 11, 41 арк.
3. ЦДІА України в Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 1019, 54 арк.
4. ЦДІА України в Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 202, 498 арк.
5. Державний архів (далі – Держархів) Хмельницької області, ф.228, оп. 1, спр. 19, 642 арк.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 25. арк. 90.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 26.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 1390.
9. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 5036, 67 арк.
10. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 67, оп. 1, спр. 4, 88 арк.
11. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИАСПб), ф. 350, оп. 312, д. 219, 252 л.
12. РГИАСПб, ф. 733, оп. 1, д. 300, 45 л.
13. РГИАСПб, ф. 733, оп. 62, д. 462, 679 л.
14. РГИАСПб, ф. 733, оп. 69, д. 43, л. 1-4
15. РГИАСПб, ф. 1285, оп. 8, д. 1698, 51 л.
16. РГИАСПб, ф. 1286, оп. 1, д. 52, 8 л.
17. РГИАСПб, ф. 1263, оп. 1, д. 186, 418 л.
18. РГИАСПб, ф. 1263, оп. 1, д. 219, 344 л.
19. РГИАСПб, ф. 1263, оп. 1, д. 255, 422 л.
20. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-1). – Т. 24. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – Собрание 1. – № 18273. – С. 821-823.
21. ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 18369. – С. 61.
22. ПСЗРИ-1. – Т. 25. – С. 426-428.
23. ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 20407. – С. 250.
24. ПСЗРИ-1. – Т. 27. – № 20670. – С. 501-504.

25. Мемуари князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I / перевод с фр. А. Дмитриевой; ред и вст. ст. А. Кизеватора. – М.: Книгоиздательство К. Ф. Некрасова, 1912. – Т. I. – 366 с.

26. Антонович, В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – Т. I. – 351 с.

27. Баженов, Л. В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ–ХХ ст. / Л. В. Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського відродження: Наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 334-335.

28. Барсов, Н. Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения устройства и современного состояния / Н. Барсов. – СПб.: [б. и.] 1864. – 103 с.

29. Біднов, В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. сл. М. Антоновича; дод. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – С. 40-71.

30. Білецький, Л. Шкільництво й освіта під російською окупацією / Л. Білецький, Д. Дорошенко // Енциклопедія українознавства. В 3 ч. Загальна частина / Репринтне відтворення видання 1919 року. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1995. – С. 921-922.

31. Блажевич, Ю. І. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі ХVІІІ–ХІХ ст. / Ю. І. Блажевич, А. Г. Філіпчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. – С. 160-179.

32. Близнюк, І. В. Освіта польської шляхти в першій половині ХІХ ст. / І. В. Близнюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. Серія “Праці Житомирського наукового краєзнавчого товариства” – Т. 18. – Житомир, 1999. – С. 121-123.

33. Боголюбова, І. М. Учебні заклади Проскурова в ХІХ – на початку ХХ ст. / І. М. Боголюбова // Наукові записки Хмельницькому – 500. Вип. I. – Хмельницький, 1993. – С. 20-27.

34. Боднар, А. М. Зміни в системі освіти подолян наприкінці ХVІІІ – в середині ХІХ ст. / А. М. Боднар // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 5. – С. 378-388.

35. Боднар, А. М. Конфесійні і станові особливості функціонування закладів освіти Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. / А. М. Боднар // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Серія: Психологія. Педагогіка. Історія. Політологія. Філософія. Вип. 1. – Онтаріо: Ascent Graphics Communications & Publishing, 2014. – Аг. 143-152.

36. Боднар, А. М. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ століття / А. М. Боднар // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2010. – Т.: Матеріали круглого столу “Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2010 року. – С. 30-43.

37. Брук, С. И. Численность и расселение украинского этноса в ХVІІІ–ХХ в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15-31.

38. Вернадський, В. Українське питання і російське суспільство / В. Вернадський // *Наук. світ.* – 1998. – № 4. – С. 3-10.

39. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – 447 с.

40. Грушевский, М. Украинский вопрос / М. С. Грушевский. – СПб.: Тип. Обва “Общественная польза”, 1907. – 32 с.

41. Грушевский, М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевский // Украинский народ в его М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Баранского и акад. А. А. Шахматова. – Пг.: Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – С. 1-37.

42. Драгоманов, М. Народні школи на Україні серед життя і письменства Росії / М. П. Драгоманов – Женева – Балі – Ліон, 1877. – 152 с.

43. Драгоманов, М. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины / М. Драгоманов. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 486 с.

44. Дорошенко, Д. І. Історія України в 2-х томах. Т. II (від половини XVII століття) / Дмитро Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – 349 с.

45. Євтух, М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (к. XVIII – п. п. XIX століття): дис. д-ра пед. наук у формі наукової доповіді: спец. 13.00.01 – Загальна педагогіка / Євтух Микола Борисович. – К., 1996. – 70 с.

46. Зваричук, Е. О. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. / Е. О. Зваричук // *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні праці.* – Т. 3 (5). – К., 1999. – С. 137-142.

47. Зваричук, Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... к. істор. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Е. О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 20 с.

48. Історія української культури: У 5-ти т. – Т. 4. – Кн. 1: Українська культура першої половини XIX століття. – К.: Наук. думка, 2008. – 1007 [1] с.

49. Качковський, О. Б. Освіта на Поділлі в XIX ст. / О. Б. Качковський // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць.* – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 83-90.

50. Коляденко, С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія / С. Коляденко. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002. – 124 с.

51. Константинов, Н. А. История педагогики [Електронний ресурс] / Н. А. Константинов, Е. Н. Медвський, М. Ф. Шабаєва. – М.: Просвещение, 1982. – Режим доступу: <http://www.detskiysad.ru/ped/ped103.html>.

52. Кузнець, Т. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття / Тетяна Кузнець. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр “Візаві”, 2013. – 464 с.

53. Лазаревский, А. М. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. / А. М. Лазаревский // *Основа.* – 1862. – Май. – С. 82-89.

54. Лопухівська, А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні : посіб. для вчителів / Ін-т систем. досл. освіти; А. В. Лопухівська. – К.: ІСДО, 1994. – 100 с.

55. Левицкий, О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. Левицкий. – К., 1906. – 34 с.
56. Лотоцкий, А. Народное образование на украинском Юге / А. Лотоцкий. – Б. м., Б. г.
57. Магочій, П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій; пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
58. Мукалов, Н. Народная школа в Юго-Западном крае (Историко-статистический очерк) / Н. Мукалов. – К.: Губерн. типография, 1892. – 60 с.
59. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
60. Огієнко, І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
61. Огієнко, І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви: в 2-х т. / Іван Огієнко. – К.: Україна, 1993. – Т. 1-2. – 284 с.
62. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Уклад., авт. вст. ст. С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с.
63. Освіта й наука в інноваційному розвитку сучасної Європи: зб. наук.-експерт. Матеріалів / за заг. ред. С. І. Здіюрука. – К.: НІСД, 2014. – 124 с.
64. Павлюк, В. В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. / В. В. Павлюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. Серія “Праці Житомирського наукового краєзнавчого товариства”. – Т. 18. – Житомир, 1999. – С. 108-110.
65. Перерва, В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2008. – 672 с.
66. Перерва, В. С. Національна політика Російської імперії та церковнопарафіяльні школи Подільської єпархії XIX – початку XX ст.: погляд із Санкт-Петербурга / В. С. Перерва // Вісник Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010. – С. 389-395.
67. Побірченко, Н. Школа базиліанського кляштору в Умані / Н. Побірченко // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 193-199.
68. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. С. Болтарович та ін. – К.: Доля, 1994. – 500 с.
69. Поліщук, М. С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. / М. С. Поліщук // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4. – С. 54-60.
70. Прокопчук, В. С. Освіта на Дунаєвеччині в період до 1917 року / В. С. Прокопчук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 157-163.
71. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси / Ред. кол.: М. Д. Ярмаченко (від. ред.) (X – поч. XX ст.). – К.: Рад. шк., 1991. – 384 с.
72. Сейко, Н. А. Василь Каразін і Тадеуш Чацький – фундатори вищої освіти

України початку XIX століття / Н. А. Сейко // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І.Франка – Житомир, 2004. – № 17. – С. 274-279.

73. Сейко, Н. А. Добročинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія [Електронний ресурс] / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с. – Режим доступу: <http://www.ptnz.org.ua/ua/pub/seyko.pdf>.

74. Сецинский, Е. Город Каменец-Подольский: историческое описание священника Е. Сецинского. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1895. – 248 с.

75. Сірополко, С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.

76. Слободянюк, П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Подільське відділення ІМФЕ ім. М.Рильського НАН України, Держархів Хмельницької області, 2000. – 266 с.

77. Смолінський, В. Освітня та виховна діяльність греко-католицької церкви на Поділлі (XVIII – I пол. XIX ст.) / Віктор Смолінський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка: Серія “Історія”. – Тернопіль, 2000. – Вип. 20. – С. 21.

78. Смолінський, В. І. Духовна освіта на Поділлі в умовах одержавленої церкви (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / В. І. Смолінський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: “Історія”. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ іст. ф-ту “Літопис”, 2002. – Вип. 14. – 184 с.

79. Степаненко, Г. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) / Г. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2001. – № 2. – С. 214-227.

80. Таскін, О. Юзефград-Балта: Історія заснування і розвитку Балти у версії дослідника [Електронний ресурс] / Олександр Таскін. – Режим доступу: <http://www.v-versii-issledovatelya-aleksandra-taskina.html>.

81. Тітов, Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початку XIX в. / Хв. Тітов. – К.: Друк. КАН, 1924. – 433 с.

82. Удод, О. П. Джерела з історії освіти на Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. П. Удод // Архіви України. – 1970. – № 4. – С. 75-77.

83. Удод, О. П. Мережа початкових закладів Волинської губернії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Удод // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 403.

84. Удод, О. П. Початкова освіта на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. П. Удод // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1985. – С. 47.

85. Удод, О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / О. П. Удод // Укр. іст. журн. – 1969. – № 9. – С. 83-91.

86. Удод, О. П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Удод // Укр. іст. журн. – 1970. – № 6. – С. 84-91.

87. Українознавство: посіб. / Уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. – К.: Зодіак – ЕКО, 1994. – 399 с.

88. Філінюк, А. Г. Освіта Поділля на рубежі XVIII–XIX ст. / А. Г. Філінюк // Освіта,

наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 70-79.

89. Філінюк, А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: дис. ... д. істор. н.: спец. 07.00.01 – Історія України / Філінюк Анатолій Григорович. – Кам’янець-Подільський, 2013. – 587 с.

90. Філінюк, А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.

91. Філінюк, А. Г. Школи в XIX – початку XX століття в Дунаївцях / А. Г. Філінюк // Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля: Тези доповідей республіканської наук. конф. – Дунаївці: [Б. в.], 1993. – С. 109-114.

92. Хитровська, Ю. В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний наук. зб. / Редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 13. – С. 15-36.

93. Хіхляч, Б. М. Василіанські школи на Поділлі: Становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) / Б. М. Хіхляч // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. – С. 239-248.

94. Шандра, В. С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60-х рр. XIX ст. / В. С. Шандра // Історико-географічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1988. – № 1. – С. 49-54.

95. Ярмаченко, М. Д. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / М. Д. Ярмаченко. – К.: Рад. шк., 1991. – 383 с.

96. Ярмошик, І. Сторінки історії Кременецької гімназії у висвітленні професора Варшавського університету Теодора Вежбовського / І. Ярмошик // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія / Одеський національний політехнічний університет МОН України. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 16. – С. 265-275.

97. Thompson Cf. E. M. Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism [Електронний ресурс] / Cf. E. M. Thompson; Greenwood Press: Westport, Connecticut. – London, 2000. – Режим доступу: <https://www.questia.com/library/1905843/imperial-knowledge-russian-literature-and-colonialism>.

Anatoly Filinyuk

Ethno-national changes in the education system in Right-bank Ukraine in the end of XVIII – the first half of XIX century

In the article on the basis of study of archival and published sources and analysis of scientific literature it is revealed major ethno-national aspects of development and functioning of schooling in Right-Bank Ukraine in the end of XVIII – the first half of the XIX century. In particular, it is emphasized that the annexation of Right-Bank Ukraine to Russia in 1793–1795 years and its educational sector were mainly caused by the Russian factor. As a result immanent to the

region the extensive network of schools was actually destroyed. Only at the turn of the XVIII–XIX centuries seminaries and parish schools of the Orthodox Church, which was transformed into the state structure of the empire, began to open.

It is emphasized that the Right-Bank Ukraine territories were purposefully occupied by Russians. With the growth in their numbers they dominated all other national minorities, as well as concentrated in hands the main levers of power, governance and ownership; education, its content and algorithms of development fully depended on autocracy, bureaucracy, military and Orthodox clergy.

It is noted that at first because of the commitment of the tsarist to the Polish elite, especially in the times of Paul I and Alexander I, in Right-Bank Ukraine significant flow of Polish immigrants was directed, who dispersedly settled in cities, towns and villages, opening not only churches and monasteries, and a number of schools. This activity largely contributed by A. Czartoryski, T. Chatsky and many other Polish statesmen. Given that unimpeded access of Poles to education far prevailed opportunities of indigenous people, it was the occasion to confirm its polonization and Polonizing.

It is noted that the studied period differed with dynamic settling of Jews in Right Bank Ukraine. By the number and proportion in the population, they have become the largest minority in the region, forcing the Poles to third place. Objectively it was accompanied by the emergence of a wide network of Jewish schools. The same applied to foreign colonists who moved on preferential terms in Right-Bank Ukraine, with opportunities to develop their national education.

It is proved that the gradual development of primary, and from early 30's of the XIX century secondary education was not the result of educational mission of autocracy and was caused by social needs, which were bound to take into account.

It is concluded that in the first half of the XIX century a significant breakthrough in elevation of schooling and education in the region has not occurred, because representatives of the metropolis and feudalists of Russians, Poles and other ethnic minorities were not interested. Therefore, educational indicators in Right Bank Ukraine appeared lowest in Dnipro Ukraine. The proportion of students was less than twice the national average and the lowest in Dnipro Ukraine.

Keywords: *Right-Bank Ukraine, natives, minorities, education, network, educational institutions, ethno-national factor, polonization, russification.*

А. Г. Филинок

Этнонациональные изменения в системе образования Правобережной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в.

В статье на основании изучения архивных и опубликованных источников и анализа научной литературы раскрыты основные этнонациональные аспекты функционирования и развития школ в Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. Подчеркивается, что со времени

присоединения к России в 1793–1795 гг. развитие Правобережья в целом стало обуславливаться доминирующим российским фактором. Вследствие этого характерная для региона разветвленная сеть школ была фактически разрушена. Лишь на рубеже XVIII–XIX в. стали открывать духовные семинарии и приходские школы Православной церкви, которая была преобразована в государственную структуру империи.

За темпами увеличения численности русские превосходили все другие национальные меньшинства, а поскольку сосредоточили в своих руках основные рычаги власти, управления и собственности, от самодержавия, чиновничьего аппарата, военных и православного духовенства в полной мере зависели отрасль образования, её содержание и алгоритмы развития.

На первых порах через приверженность царизма к польской верхушке, особенно во времена Павла I и Александра I, в Правобережье направлялся значительный поток польских переселенцев, которые расселялись в городах, местечках и селах, открывая там не только костёлы, но и много учебных заведений. Этому в значительной мере содействовала активность А. Чарторыйского, Т. Чацкого и многих других польских деятелей. Учитывая, что беспрепятственный доступ поляков к образованию значительно превосходил возможности коренных жителей, то это стало поводом утверждать о её колонизации и ополячивании.

Исследовавшийся период также отличался динамическим расселением евреев. По численности и доли в составе населения они превратились в самое крупное меньшинство региона, вытеснив на третье место поляков. Это объективно сопровождалось появлением широкой сети еврейских школ. На льготных условиях в Правобережную Украину переселялись также иностранные колонисты, которые получили возможность развивать своё национальное образование.

Обосновывается, что поступательное развитие начального (с начала 1830-х гг. и среднего) образования не было результатом культуртрегерской миссии самодержавия, а обуславливалось общественными потребностями, которые оно должно было учитывать.

Сделан вывод о том, что в первой половине XIX в. существенного прорыва в увеличении количества школ и повышении образовательного уровня населения региона не произошло, поскольку в этом не были заинтересованы как представители метрополии, так и крепостники из числа русских, поляков, других национальных меньшинств. Вследствие этого, образовательные показатели по Правобережью были самыми низкими в Надднепрянской Украине. Доля учеников была вдвое меньшей от среднеукраинской и наименьшей в украинских губерниях.

Ключевые слова: Правобережная Украина, коренные жители, национальные меньшинства, этнонациональный фактор, образование, сеть, учебные заведения, колонизация, русификация.